

Андро Лулчев

СЕПТЕМВРИЙСКИ ДНИ 1918 година Лични спомени

БЪЛГАРСКА **ИСТОРИЯ**

© Андро Лулчев, *автор*

© Станимира Вътева, *редактор*

© Мария Венедикова, *коректор*

© Александра Младенова, *графично оформление и корица*

„БИ 93“ ООД
София, 2020 г.

ISBN: 978-619-7496-52-9

Андро Лулчев

СЕПТЕМВРИЙСКИ

ДНИ 1918 година
Лични спомени

София
2020

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 11

НЕОБХОДИМИ ДУМИ 13

БУРЯТА ПРИБЛИЖАВА

ГЛАВА 1
PRO DOMO SUA 15

ГЛАВА 2
СОФИЯ В ПОСЛЕДНИТЕ МЕСЕЦИ
НА ВОЙНАТА 35

ГЛАВА 3
ФЕРДИНАНД РАЗДАВА КАРТИТЕ
ЗА ПОСЛЕДЕН ПЪТ 55

ГЛАВА 4
МОИТЕ ОПИТИ 67

ГЛАВА 5
СЛЕД „НАРОДА“ – И НАРОДЪТ
НА УЛИЦАТА 77

ГЛАВА 6	
НОВ ГОСТЕНИН ОТ ФРОНТА.....	87

ГЛАВА 7	
ПЪРВАТА СРЕЩА	
С МИНИСТЪР ТАКЕВ.....	97

БУРЯТА ЗАПОЧВА

ГЛАВА 8	
ФРОНТЪТ СЕ ОГЪВА.....	111

ГЛАВА 9	
ДВЕТЕ АТАКИ: С ОРЪДИЯ	
И ПАТЕРИЦИ.....	135

ГЛАВА 10:	
ОЩЕ ТРИ ЧИФТА	
ПАТЕРИЦИ НА ПОМОЩ.....	159

ГЛАВА 11	
СЪДБОНОСНИЯТ ДЕН.....	203

ГЛАВА 12	
ОТСТЪПЛЕНИЕТО	
НА РЕПУБЛИКАНЦИТЕ.....	233

ГЛАВА 13	
ВМЕСТО РАЙКО – КУРШУМИ... ЦИГАНИ	259

БУРЯТА ОТМИНА... НО СЛЪНЦЕТО НЕ ОГРЯ!

ГЛАВА 14	
ПОСЛЕДНИТЕ ОБЛАЦИ	275

ГЛАВА 15	
ВЕЗНИТЕ СЕ НАКЛОНЯВАТ	285

ГЛАВА 16	
ОПАСНИТЕ ДНИ	
НЕ СА СЕ СВЪРШИЛИ	299

На Михаил Такев,

*който в трудни дни за Родната земя забравяше себе си и
партийната си принадлежност, сливаше се с народа, слу-
жеше му и умря за него, посвещавам настоящия си труд.*

ПРЕДГОВОР

Настоящата книга, труд на най-младия наш член, излиза и като първа книга от библиотеката ни. Тя носи своите специфични недостатъци на съчиненията от този характер, описващи събития, ехото на които не е заглъхнало в околния живот, а бурите, предизвикали ги – тътнат още в далечините на хоризонта.

Колкото и разнообразни и интересни да са рисуваните събития, погледнати от която и да е страна, все пак не в това разнообразие е тяхната ценност. Има неща във временните явления, които ги надживяват – или по-право дават особен смисъл на тяхното възпоминание – това е чувството на висока хуманност и чист идеализъм, които са въодушевявали творците на живота в онези скръбни дни на братоубийство.

В името на това човеколюбие и идеализъм ние изпращаме настоящата книга като един зов към народа си, за да си спомни миналото, да събуди величавите, готови за саможертва души, да възкреси от мъртвилото идеалистите, за да се тръгне по нанаягорницето към Голгота – единичкия истински път на Човека.

Дано този зов бъде чул и разбран от живите души на нашата страна.

Свободната Академия
на науките и изкуствата
1918 г.

НЕОБХОДИМИ ДУМИ

Войните, както земетресенията, оставят след себе си разрушения. И това, което ги прави като че ли по-страшни от тях, е, че тези разрушения са не всякога видими – само последиците им понякога избиват в неочаквана дейност на хора или маси дълго още след като войната се е свършила – и с това идат да подчертаят онова дълбоко душевно разклащане, което е свързано с катаклизмите на войната във физическия свят. Тия невидими конвулсии добиват израз при благоприятна обстановка и дават начало на нови и нови акции, взаимодействието от които създава условията на общия живот. И понякога тия повратни вълни, които напомнят за преминалата буря, се връщат и веднъж, и два, трансформирани по вид, усилены понякога от външни причини и заливат неочаквано страните, разклащат душите, раждат смут и страх или алчност и желаня, които се явяват като мощен стимул на човешкото сърце, на обществената дейност.

Нашият народ, по причини в разглеждането на които ние няма да влизаме, трябваше да вземе участие в Балканската и Европейската война. Как и защо се очертаха събитията така, а не инак; какво можеше да стане и какво стана, кои бяха причините за нашите успехи и катастрофи – това са задачи, които някога ще разрешава историята. Но имаше дни, недалечни дни, когато поколебалият се фронт на юг се огъна, българските синове се отдръгнаха и дойдоха да търсят врагове не там, където бяха ги намирали в продължение на толкова години, а в София. Това са септемврийските дни на

1918 г., на които като пряк участник мисля да посветя по-нататъшните страници. Разбирам, че най-тежко е да се рисуват братоубийствени сблъсквания и че както и да се опишат те, недоволство все ще има. Но ние ще се постареем да задоволим само истината, а останалите нека прощават. Несъмнено следващите страници не рисуват пълната картина на събитията, но ние нямаме тия претенции. Тая задача не е по силите ни. Нашите преживявания, чието изобразяване ще се трудим да бъде обективно, са само отделни материали, върху които бъдещият историк ще гради своите по-сериозни трудове. Ние сме смъртни и преходни същества, които обаче ставаме свидетели и проводници на събитията. Смятам, че видяхме и явления, които са от обществен и траен интерес. Ако нещо от това, което излагаме, не хареса някому, нека ни прости. Ако сме с нещо съгрешили, то ще е неволно и с удоволствие ще приемем поправката; ако ли пък и самите тия излагани събития не харесват на някого, тогава нека не се сърди на нас. И на нас би ни се искало да бяхме видели в ония решителни моменти хора с повече благородство, с повече нравственост. Ако такива липсваха, за това не можем да бъдем отговорни ние, които скромно излагаме само това, на което бяхме лично свидетели.

БУРЯТА ПРИБЛИЖАВА

ГЛАВА I PRO DOMO SUA

От македонски доброволец в Скопската школа. Борис Дрангов. Адът на Кота 1248. Френски подарък. Български сувенир. Полутруп на път за България. Медицината се отказва от мен. Осъден на смърт.

Преди да пристъпя към изложение на фактите, нека ми простят читателите една нескромност, която смятам за необходима, инак не бих си я позволил – да ги занимая малко със собствената си личност. Само толкова поне, колкото ще бъде нужно, за да разберат как попаднах в потока на тези дни, които искам да опиша.

Макар и годините, които проживях до днес, да не са много – едва 30, мисля, че животът даде на мен и на околните ми през тия малко години толкова много събития, колкото в други епохи са се случвали в течението на цяло столетие.

Моето детинство не беше розово, както и това на много подобни на мен български синове, които са имали „щастие“ да имат бащи чиновници и да са девет деца в едно семейство. Омъжила се едва 14-годишна, майка ми е трябвало да води онзи мъчен чергарски живот, който бе неразделен с чиновничеството, особено в тия времена, когато политическите страсти на току-що освободените роби бяха твърде силни, че всяка самостоятелност се таксуваше едва ли не като бунт. Моят правдив и любящ земята си баща е трябвало да я

кръстосва по всички посоки и въпреки това той предпочиташе и предпочита и сега истината пред всички облаги, които може да му донесе дори едно премълчаване. Четиресет и четири години на държавна служба, която е минала сред бури, местения и уволнявания, служба, която той още с радост и достойнство изпълнява, не са навели неговата побеляла глава, не са турили никакво петно на неговото светло чело! А тихата и набожна моя майка, в сърцето на която имаше жива вяра в Бога, която понякога ѝ даваше чудна енергия да излиза от всички мъчнотии, дето даже не можеше да се помисли, че ще има някакъв изход, тя бе оная опора на баща ми, която му е давала утеха в най-горчивите дни на живота му. И колко пъти си спомням, още съвсем малък, бях петото дете – как тя, коленичила пред иконата, в някой страшно труден за всички ни ден, поради някое разразило се нещастие или безнадеждно положение, се молеше със сълзи на очи. И как лицето ѝ просветваше, когато тя станала, ни кажеше: „Деца, това ще бъде! Света Богородица ни чу“.

Може това да се види чудно и дори невероятно на мнозина, но не бе имало случай тя да ни каже така, и да не се изпълни предсказаното, колкото и невероятно да бе на пръв поглед. Тия картини и думи, без да искаме, се запечатваха дълбоко в душите на всички ни. А нейната грижа за децата, не само за нейните, но и на всички съседни, които тя еднакво третираше с нас, като ни караше всичко, което имаме за ядене, да споделяме братски с тях, беше я направило обща любимка. Спомените за нея и досега живеят в много чужди сърца. Ние рано я изгубихме. От лишения и трудности нейното деликатно тяло не изтрая, но тя посея здрави семена в душите ни и ако днес имаме нещо нежно и хубаво в себе си, то е откъснато от нейната богата душевна градина, в която имаше толкова красиви цветя...

Според мене истинското щастие на човека не зависи толкова от това да срещне хубавото в живота си, колкото от способността да вижда и възприема това хубаво. Майка ми, сама немного учена, имаше непреодолим стремеж към учение – стремеж, който сме наследили всички деца без изключение. И той беше толкова силен, че я въодушевяваше да намери енергия и ум, да се изхитри да издържа осем деца: четирима братя и четири сестри (единият брат умря малък) в основно училище, гимназии, а после университет, със заплатата на един телеграфист...

Нека ми прости някой нетърпелив читател, че го занемавам с тези подробности, но те са твърде скъпи възпоменания за моето детство, за да ги мина на един скок.

В гимназията, в този нов свят за едно дете, изпадах под влияние на разни учители, както винаги бива това. Но един от тях ми остави най-трайно впечатление, което годините не са намалили ни най-малко – това беше старият учител по география Йонков. Рядко съм срещал човек, тъй искрено да обича предмета, който преподава, не само като наука. България самата за него беше един идеал, който заслужаваше истинска обич и почит. Неговите уроци по география той често свързваше с историята, събитията се преплитаха с местата, последните оживяваха във величави картини на миналото; чукарите разтваряха своите страници, а върховете шепнеха дивни легенди за минала слава на българския род, далечно ехо на мощ и добруване... С притаен гъх го слушахме всички. В неговия час нямаше шум, нямаше немирство. Малките семена на родолюбие, посеяни от моите родители, никнеха буйно, макар и незабелязано отначало, под тая силна светлина на горещо любещото своята родина сърце на стария учител. Искрените му думи попадаха направо в сърцата ни.

„Какво е Швейцария пред България! България е по-гиздава и по-красива от нея. Тя е най-красивата девойка на Балканския полуостров, пък и в цяла Европа. Тя е гиздава, защото не е изкуствено украсена. Ето Стара планина, изправената до нея срамежлива Витоша и гледащите на юг, братята роби – Рила и Родопите! По техните гърди чутовни юнаци, вашите деди, война са правили! Те тъй силно са любили своите огнища, че живота с радост са давали, догдето ни един вражески крак не остана да тъпче хубавата наша земя! И вие я любете така, за да бъдете достойни чада на своите деди“.

Хубави думи, но не само думи. Те в себе си носеха нещо повече. Какво, не мога да го определя – но това „нещо повече“ бе което, когато се заговори за Балканската война, звучача в душите ни, в гърдите на неговите бивши ученици тъй силно, че почти половината веднага пожелахме да се запишем доброволци, макар че той вече неколко години не ни преподаваше, понеже бяхме минали в по-горни класове. Но нашето желание не бе лесно да се изпълни. Той сам бе твърде възрастен, за да може да ни поведе, а и с голи ръце не можеше да се върви никъде. Но идеята да се образува ученически легион от русенски ученици, както бяхме чували, че е имало в Сръбско-българската война от 1885 г., се яви тъй естествено, че никой дори не се сети с нещо да противоречи. Но това не значи, че нямахме мъчнотии – напротив – те бяха много, особено в началото, когато не знаехме към кого даже да се обърнем. Инстинктивно може би, нашите сърца намериха най-подходящия за момента човек – един чужденец. Швейцареца Айер, учител по гимнастика, чиято душа бе се сраснала с новото му отечество и най-добре разбра искреното ни желание да бъдем полезни със своите юношески сили и живот, ако потрябва. Той внимателно изслуша наши-

те разпалени слова да загинем, ако трябва за Родината си, и ни обеща да направи каквото може. На другия ден вече 200 души го чакахме. Той ни посъветва да направим „Юнашки легион“. За нас не беше важно името, душите ни горяха от желание да се помогне, да прибавим и ние усилията си към тия на по-възрастните наши братя, които вече се готвеха за мобилизация. Как много се гордеехме с дългите бердани¹, които ни бяха дадени да се обучаваме! Често те стърчаха високо над запалените ни младежки глави, но това не ни смущаваше, ние ги премятахме из жилестите си ръце с всичката сериозност, която си дава всеки юноша, който мисли, че му е дошло вече времето да бъде истински възрастен човек.

Ние не знаехме умора, или по-право – не я признавахме. Потта по челата и плюските² по ръцете ние смятахме като че ли са неща съвсем не важни и си давахме вид, че може да се трудим безконечно, а може би и искрено вярвахме в това, като приемахме почивките със снизхождението на хора, които се съгласяват само да се покажат учтиви. Но нощем телата ни боляха от непривичните движения с тежката пушка, а раните по рамото ни напомняха за себе си твърде чувствително всяка сутрин.

Списъкът на Юношеския легион бе обявен от Русенската община из улиците. Ние се мислехме за твърде горди, че се мобилизираме наравно със своите по-възрастни другари, които започнаха скоро да се прибират в дружини, а след няколко дни и се отправиха към южните ни граници. Но заедно с тяхното замисляване дойде и нашето, така да го кажем, излизане на сцената. Ние трябваше да поемем пазенето на града. Но това, вместо да ни възгордее, задачата беше немалко трудна и сериозна, напротив – ни обиди, тъй много бяха се сраснали нашите млади души с желанието да отидем

¹ Модел руски винтовки, използвани масово в българската армия.

² Мехур.

там, където с кръв и огън щеше да се решава съдбата на България. Няколко души, по-разпалени глави, веднага намерихме господин Нер и му заявихме съвсем недвусмислено: или да ни води за каквото сме се събрали и учили, или ще си тръгнем сами... Той ни се извини, че му правили доста пречки и не му давали снаряжение: „Няма шинели, пушки, цървули!“.

И това не беше лъжа. После научих, че действително тогава му се правили немалко препятствия и главоболия все уж от „патриоти“.

– Е, щом няма, ние ще ви напуснем и ще си намерим и сами. Не щем да пазим тук хамбарите с мишки или лудите кагъни³ и жените в града. Ние ще вървим там, където са всички наши братя сега – на фронта. Там ще се бием и ще умрем – заяви му Крум Поптодоров. И това не бяха само думи – на 7 октомври 1912 г. същият този момък бе вдигнат на ножове от турците, когато в устрема си той пръв бе стигнал Карталтене пред Гюмюрджина и грабна една тяхна картечница.

Същото му заяви и Милко Иванов⁴: „Бабите сега са само тук, а не хора като нас, които искат да умрат за земята си!“.

Айер сви рамене, може би той по-добре от нас виждаше и разбираше всичко това, но бе безсилен да помогне с нещо, а положението му бе такова, че той не можеше да прибави повече думи към това, което ни каза вече. Но ние разсърдени, изсипахме още някои фрази, може би по-остри, отколкото би трябвало, и се разделихме. Но ние се не отказахме от намеренията си. Колкото повече препятствия срещяхме, толкова повече растеше силата на нашите желания и намерения. И след дълги перипетии, с които не искам да отегчавам читателя,

³ В болницата имаше пост „при лудите“, някои от които бяха кагънки (бел. авт.).

⁴ През 1916 г. в недрата на гиздава Беласица, село Борисово, той като ефрейтор от 2-ри полк, почина от болест, придобита във войната (бел. авт.).

ние, няколкото другари, се озовахме в Македоно-огринското опълчение. Там бяхме приети радушно, макар че контрабандното пътуване (върху покривите на вагоните, с риск да ни се смачка главата при всеки тунел) и обилните сажди и пàри бяха ни направили негроподобни. А някои, като моя милост, имаха и сериозни мотиви да пътуват така – инкогнито, тъй като бяха заминали без сбогом от дома поради основателния страх, че като съм бил връщан веднъж от гарата, ще бъда задържан и втори път, понеже и без това от семейството ни гвама братя вече бяха в редовете на войската.

Тук, в Македоно-огринското опълчение, получихме първото бойно кръщение, и то от учител, който можеше достойно да носи това име – генерал Протогеров. Особено силно ми се е запечатала една картина от сражението в Мастанли⁵. Притиснати от силния турски огън, в който те както винаги не щадяха куршумите си, ние бяхме си прилепили главите до земята и сърцата ни туптяха бързо и стеснени бяха гърдите ни. И тъкмо тогава пред себе си видяхме на една чука прав генерал Протогеров и полковник Везенков сред куршуми, незалегнали, да ни викат с все сила: „Напред, момчета!“. Това ни окрили. Ние забравихме, че за пръв път вземаме участие в боя, претръпнахме и се наредихме изведнъж при по-старите си и опитни другари не само по тяло, ами и по кураж. Но много още трябваше да черпим поука и пример от стари комити и водачи, особено от генерала, който често беше много строг и възискателен, но пък и умееше, когато потребва, да бъде бащински внимателен към слабия, който би имал нужда от неговата помощ. А още по-малко ни тежеше неговата строгост, защото той и към себе си се отнасяше по същия начин...

Едни от нашите другари оставихме по бойните чукари, на които те с кръвта си увековечиха имената и

⁵ Днес Момчилград.

запълниха страници от историята на България, а друг- ги се завърнахме живи, ако не и много здрави. Лично аз не можах да дам много, защото и малко имах, но взех достатъчно, даже твърде много от бойния си учител: неговия личен пример и дисциплината към себе си... А често имах случай да го виждам. Нашата младост му служеше за повод да ни закача, особено в село Панигос. Там той често ни подмяташе духовитости, които никога не обиждаха, но винаги размиваха всички ни.

Но втората война ме намери на поста ми – доброволец, войник във 2-ри македонски полк, 10-а рота. Страстен музикант, взех участие в организиране на музиката му, а после бях изпратен заедно с други другари, наричани на присмех „даскали“, в школата за запасни подпоручици в Скопие. Славата на началника на школата, подполковник Борис Дрангов, вече се носеше в цялата Македонска дивизия. За него се разправяха чудни работи: неговият дух, патриотична гуша, геройски дела – всичко се преплиташе в някаква хубава легенда, към която зажагнелите за своя слава македонски сърца се прилепяха със сила и дълбоко кътаха в душите си като скъп спомен на величаво минало отломък от грамади, които са чудили някога света...

Омайни, като песни на родна майка, се предаваха неговите думи от уста на уста. Ние всички ги слушахме край огньовете, в окопите. За мене те бяха сън, който не мислех дори, че може да се реализира. Но съдбата ме прати при него. На гарата в родния си град Скопие Борис Дрангов посрещна първите си бъдещи школници за току-що основаното училище. И те бяха от Македонската дивизия! Той се изправи пред нас висок, едър, с голямо чело и бляскащи приветливо засмени очи, които променяха цвета си и се вълнуваха като море при всяка смяна на мисълта; очи, които като че ли проникваха в

самото сърце на човека и пиеха направо оттам, но и дабах, как много дабах тия очи!... Как окриляше, как стреснато с един поглед само! Неговата стойка, говор и поглед ни плениха още в първия момент. За пръв път чувах човек да говори така чистосърдечно, дълбоко, проникващо в душите! Знаех делата му, сега чух и словата му, и това ме направи истински щастлив. Това не бяха мъртви слова, не, за тях, за всяка негова дума се чувстваше живият човек, който нямаше задни мисли, който едно говори и същото върши, говори и прави, когато дори смъртта не би спряла да изпълни думата си!

„Юнаци, ще минете над студения Вардар, през свободното дивно и мощно Скопие с високо вдигнати глави. Нека нашите братя и сестри видят какви синове е родила нашата хубава и гиздава Македония!“ – така завърши той. Моето родно място бе далеч от планините на Македония – прашният Плевен – и никой от нашия род, чисто копривщенски, няма нещо сродно с Македония, но съдбата някога бе ме свързала с нейните дейци, а Дрангов ме накара да забравя, че не съм се родил в някое от схлупените села на тая дивна страна, където от векове се сеят кости, поливани обилно с кръв...

Нашите души като че ли се вляха в една широка, безпределно любяща земята си велика душа, която ни гледаше през тия незабравими очи... Колкото и да пиша за него, все ще е малко. Мъртви са думите му, когато ги повтаряме ние, малките хора, но когато обикновените, банални думи минеха през устата му, те оживяваха, те носеха частица от неговата сила, дабах дял от неговата мощ, от неговата безпределна вяра и любов и галванизираха дори мъртвците за нов живот.

Би трябвало цяла книга, за да се изброи това, което той ни учи, какво ни даде и как умря – но съм твърде слаб за това. Пък и целта ми не е тъкмо тази. Но

едно трябва да кажа: ние бяхме 900 души школници, от различни среди, с различни убеждения, но той успя в най-скоро време да ни направи да се чувстваме и разсъждаваме като да бяхме една душа с много тела. С живите слова, които ни предаваше в гругарски беседи, той успя да издигне всички над партийните им убеждения и схващания и ги караше да се прилепят при него. Душата му обхващаше другите души като родни свои деца и всеки, без да ще, отвърщаше със същата привързаност. Той даваше без мярка всичко, което имаше. И знания, тъй много, неизчерпаеми дори ни се виждаха, и характер, и стойка, и пример – а освен всичко това тъй щедро поднасяно, той взимаше само едно – сърцата ни. И той ги имаше. Той дори не ги искаше, ние сами доброволно му ги поднасяхме сред оная захласа, когато душите ни, подпалени от неговата, се носеха към онези страшно високи идеали на себеотрицанието, за които никога по-рано от никого не бяхме чували така да ни говори. А имаше нещо повече в думите му – всички чувствахме, че той не само го говори, но и върши.

Той допринесе да се укрепя моята душа. След възникването от родителите ми, думите на учителя ми Йонков, примера на генерал Протогеров, чувствах, че се намирам пред едно по-високо стъпало и че една силна и мощна ръка ми е подадена от духовен великан, за да ме приближи към човешката Голгота, към която се отива само с изранени крака и саможертващо се сърце...

Неговите максими, с които ни обучаваше и ни въздействаше всеки ден, бяха кратки и ясни. Може би те не бяха и негови, но той беше, който им даваше живота. Нима боите и четките си художникът не купува, а пейзажа всеки вижда, и все пак художникът е който твори своята безсмъртна картина! А Дрангов бе именно такъв художник, който работеше не по мъртви платна, а върху живите сърца и души...

„Да се мре, братко!“.

„Трябва да се мре!“, се поздравявахме всякога наместо „добър ден“.

„Умри, другаря спаси!“.

„Две смърти няма, без една не може!“.

„Мотица и лопата – последна заплама!“.

Деветстотин души, стоплени от живо слово, се превърнаха в скоро време в безстрашни юнаци с железни воли, за които всичките идеали бяха отстъпили някъде назад, за да се очертае едничкият, най-големият, най-великият – дългът към Родината. Като някакви пилци, отгледани с грижливата ръка на духовен баща, отлитнахме по всичките фронтове ние, бъдещите запасни офицери. На много места синовете на майка България бяха подтиквани в последния си устрем, сред огън и ад от искри и лъчи, които Дрангов бе посял в душите и които – къде повече, къде по-малко, бяха дали плод. И гласът му през далечината, сред пукота на най-страшните оръдия, сред огнения гъжд от снаряди, винаги надвишаваше всичко, чуваше се, нещо повече – гърмеше и заглушаваше всички останали:

„Сам умри, другаря си спаси!“.

И не можеше и да бъде другояче, във всяко сърце бе останало по едно ехо на негова голяма душа и оттам именно се разнасяше онзи глас, който надвиваше всички останали...

И мнозина, в изпълнение на неговия завет, легнаха по македонските чукари и планини, по равнините на Добруджа и Румъния, но всички, вярвам, паднаха със съзнание на изпълнен дълг, с очи, втрепенени в далечината, гдето виждаха да пламти осъществяващият се идеал.

Ние жалихме по другарите си, но когато падна той – нашият орел, – тъй както самият той мечтаеше – в защита на Родината си, – не намерихме сълзи да го

оплачем. За големите скърби сълзите винаги са недостатъчни. А има и лица, които може да бъдат оплаквани само от целия народ. Един от тях е Борис Дрангов. И само един българин го е предшествовал в този път – Христо Ботев. Слава на двамата и мир на душите им!

Назначен бях в 6-и пехотен полк. Тук изведнъж попаднах в една среда, гдето ми дадоха пълна свобода на действие. Командирът на полка, подполковник Попов, а след това и Паунов бяха добри и като хора, и като началници. Ротният ми командир Стою Спасов, млад, енергичен офицер, бе човек с широки за годините си разбирания, отличен друкар и справедлив началник. Нещо, което привърза готам подчинените му, че те и до днес, макар и отдалечна напуснали службата си, го титулуват при срещите „ротни“. В тия първи стъпки на служба в полка (бяхме изпратени като взводни командири) доброто и тактично отнасяне на офицерите: Борис Димитров, Михайлов и Писарев, ми помогна госта да се ориентирам в службата и действителностите, която познавах досега само като войник. Тяхното сърдечно гържание ни сблужи в истинска друкба, която неведнъж се манифестира и в самите боеве, които следваха едни след други по равнините на Румъния. Много пъти смъртта минаваше край мен и срещях нейното ледено дихание, но пак ме отминаваше, може би защото още не ми бе дошло времето, макар че мнозина ме обвиняваха понякога, че просто съм си го търсил. И те не можеха може би да разберат, че когато човек узнае, че „две смърти няма, а без една не може“, много от опасностите изчезват сами по себе.

Но нашият полк бе изпратен от север на юг, на един от най-застрашените пунктове, където трябваше да отстоява срещу сериозни противници завоюваните си в миналото победни спомени, които му оспорваха с ярост синовете на мъглива Англия, префинена Франция

и знойна Африка. Оставили галечните си отечества, те бяха дошли да смазват децата на малка България, която се стремеше към това, което те отдавна сами бяха направили: обединение на народността си.

Но коравите шопи, които не бяха преклонили глави пред турските паши някога, но бяха ги накарали те да учат български, оспорваха и тук с достойнство първенството. Чужденците трябваше да видят, че и в лошо облекчения и оскъдно снабдения български войник, под окърпената му шинела и омазана куртка, тупти едно сърце, простодушно и невежо може би, което не знае много, но все пак помни винаги достатъчно. Как трябва да брани земята си и земята на своите деди. И те я оспорваха стъпка по стъпка. Независимо от неприятелското материално надмощие духът на нашия войник устояваше без много тъкмения, без подбрани думи; той и когато умираше, умираше просто, както бе и живял просто. Невзискателен в живота, той го напускаше със същата примиреност, като че ли бе някой източен философ, който знае съдбата си предварително. Две воли се сблъскаха, бях свидетел, и не е самозаблуждение, мисля, ако констатирам един факт: при равни материални и числени условия българинът всякога би превъзмогнал противника си. Но за жалост, тия условия той невинаги ги имаше и когато ги имаше, невинаги рационално и навреме биваха употребявани. И често нещастният войник трябваше със собствената си кръв да изкупва невежеството или небрежието на свои началници...

И ето, в едно от тези стълкновения се реши цялата му бъдеща съдба. Това бе боят на 16 май 1917 г. около тъй дълго оспорваната котла 1248, северно от Битоля. Не съм историк и рамките, които съм си определил, са твърде тесни, за да обхванат каква да е част от тия геройски усилия, които нашата дивизия и особено полкът извър-

шиха тогава. Ще спомена само това, което лично ме засяга, и то само в най-крайния момент на моята служба.

В тоя нещастен за нашия полк ден французите бяха успели да се промъкнат дори до полковите поддръжки. Кои бяха причина за това – нека други да кажат. Не съм съдник на чужди грехове, но трябва да констатирам, че с това моята част, картечният взвод, бе поставена в крайно лошо положение. Войната е съдбата на войнишките качества, но има моменти в които борбата престава да е самоотбрана за живот. Когато човек мисли, че няма никакъв изход и му остава само по-скъпо да изживее последните си минути, по-скъпо за противника, разбира се. В настъпилата паника на бойната линия французите се появиха във фланга и тила. Сред онзи ад от желязо и тичаща по полето смърт в разни форми бойните единици се разбъркаха и тук-там само се очертаха отделни групи, подобни на малки скалисти островчета, в които прииждащите вълни на противника се блъскаха, спираха, налитаха отново и заливаха понякога, но вече само върху трупове...

Тия вълни достигнаха и нас. Двама френски офицери ни крещяха да се предадем. Но като ехо, по-силно от всичкия този ужас и трясък, който се носеше тогава около нас, като мощен вик от гъното на душата се изтръгна глас с гумите, напомняни ни тъй често от Дрангов: „По-добре горда смърт, отколкото безчестно робство! Умри, другаря спаси!“.

И на виковете на французите, които ни бяха оградили, да се предадем отговорихме с бомби. Но и те ни отвърнаха не по-малко люто. И след няколко мига ние образувахме кървави групи, в които войниците ми около мене се сражаваха вече с кирки и лопати... Някакъв удар в гърдите, светкавица в главата, която ме разтресе цял и се свлякох бавно, като подкосен, между трупове-